

OVER ENKELE ORIGINEELE TEEKENINGEN, NAAR WELKE HOUTBLOKKEN VOOR DODONAEUS' CRUYDT- BOECK GESNEDEN ZIJN

door

H. ENGEL
Zoölogisch Museum Amsterdam

Prof. Dr I. Q. VAN REGTEREN ALTENA was zoo vriendelijk mij een collectie teekeningen ter beschikking te stellen, die mogelijk uit de oude Plantijnsche verzamelingen afkomstig zijn. Deze collectie bevat o.a. een aantal penteekeningen van planten, welke klaarblijkelijk de origineelen zijn van een aantal blokken in Dodonaeus' Cruydt-boeck. En wel zijn deze blokken voor het eerst gebruikt in de uitgave van 1608 van de Herbarius oft Cruydt-boeck van REMBERTUS DODONAEUS, uitgegeven door de Plantijnsche Druckerij van FRANÇOIS VAN RAVELINGEN tot Leyden. Ook in de volgende drukken, van 1618 (zelfde drukkerij) en 1644 (t' Antwerpen, in de Plantijnsche Druckerij van BALTHASAR MORETUS) komen deze figuren voor. Voor de verschillende uitgaven van Dodonaeus' werken vergelijkte men den Catalogus van de Tentoonstelling gehouden te Leiden 29 Juni 1917, ter gelegenheid van den 400-sten geboortedag van REMBERTUS DODONAEUS, samengesteld door Dr. F. W. T. HUNGER, voor de Vereeniging voor Geschiedenis der Genees- Natuur- en Wiskunde en uitgegeven bij Brill te Leiden (o.a. p. 5 en 7). Terwijl het „Cruyde-boeck” van 1554 en 1563 uitgaven zijn door DODOENS zelf verzorgd, evenals zijn *Stirpium historiae Pemptades sex* van 1583, werd de boven geciteerde Hollandsche vertaling van de *Stirpium historiae* na zijn dood uitgegeven door VAN RAVELINGEN te Leiden als: „Herbarius oft Cruydt-boeck”, en wel in 1608 en 1618, en wederom in 1644 te Antwerpen door BALTHASAR MORETUS, waar ook een tweede druk van de *Stirpium historiae* het licht zag in 1616.

Vergelijkt men de figuren van het „Cruydeboek” van 1563 met die van de „*Stirpium historiae pemptades sex*” van 1583, dan blijkt het, dat er ten deele dezelfde blokken voor gebruikt zijn, ten deele nieuwe. Men gebruikte ook de blokken van vroegere uitgaven van de firma of kocht die van andere uitgevers op. Zoo zijn de nrs 76

en 77 uit den bovengenoemden *Catalogus plakboeken*, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden, waarin F. en J. RAPHELENGIUS, blijkbaar voor eigen gebruik, allerlei afbeeldingen uit eigen en uit anderer uitgaven bijeenbrachten, met de bedoeling ze, waar noodig, te gebruiken.

Onze teekeningen nu zijn dus blijkbaar nieuw vervaardigd onder leiding van DODONAEUS en de er naar gesneden blokken werden het eerst gebruikt in het *Cruydt-boeck* van 1608. De mogelijkheid was natuurlijk niet uitgesloten, dat de blokken voor een ander kruidboek of voor een anderen uitgever werden vervaardigd en later door RAPHELENGIUS verworven. Daartoe werd een groot aantal oudere kruidboeken doorgezien, zoo die van FUCHS en LOBEL, die van CLUSIUS en de oudere uitgaven van DODOENS zelf. In Lobel's *Hist. Plant.* (1576) en in zijn *Kruydtboek* (1581) komen blokken voor, die later ook door zijn uitgever PLANTIYN voor werken van DODONAEUS zijn gebruikt, evenzoo bevat CLUSIUS' *Rariorum plantarum historia* (Antv. 1601) ten deele dezelfde blokken als DODONAEUS' *Cruydtboek* van 1618 en 1644. Dit zijn echter niet onze afbeeldingen.

Men zou de veronderstelling kunnen opwerpen, dat onze teekeningen copieën zouden zijn naar de figuren in het *Cruydt-boeck*. Onze teekeningen zijn echter natuurlijker, lossen en zwieriger en zij vertoonen tal van rake en juiste finesses, die verloren gegaan zijn bij het snijden van de afbeelding in het houtblok. Steeds is iets van de natuurlijke losheid van de teekening opgeofferd aan de beperkte ruimte op het blok. Professor VAN REGTEREN ALTENA, die met mij de teekeningen en blokdrukken vergeleek, was het met deze zienswijze geheel eens. De teekeningen zijn het spiegelbeeld van de figuren in het boek, zeer klaarblijkelijk dienden zij den bloksnijder tot voorbeeld, die daarbij gedwongen was om, vasthoudende aan alle in de teekening gegeven details, de figuur binnen het kader van het blok te houden. Dat den teekenaar wel, den bloksnijder echter niet de origineele plant als voorbeeld ter beschikking stond, is zeer duidelijk te zien. Men zie ook verder nog bij de afzonderlijke bespreking der teekeningen.

Behalve deze plantteekeningen bevatte de collectie een aantal afbeeldingen van dieren. Pogingen deze in eenig gedrukt werk terug te vinden, mislukten. Wel echter schijnt een passage in MAX ROOSES, *Christophe Plantin, Imprimeur Anversois*, 2me édition, Anvers 1896, p. 325, te wijzen op onze teekeningen: „Plantin qui avait retrouvé Dodoens en Hollande y renoua avec lui les liens d'une ancienne amitié. Au moment du décès du savant botaniste, l'imprimeur rappelle, dans une de ses lettres, l'affection qui les

unissait et dit que Dodoens à la fin de sa vie avait commencé une description des poissons et des oiseaux”.

Onze collectie bevat één vogelteekening, een fuut, *Podiceps cristatus*, voorstellende, (die door mij reeds beschreven en afgebeeld werd in „Limosa”, Orgaan der Club van Nederlandsche Vogelkundigen XVI 1—2, Juni 1943, p. 1—3), en een aantal tekeningen van visschen en andere waterdieren. Van deze laatsten werd een walvisch, de butskop, *Hyperoodon rostratus*, die in 1584 nabij Zierikzee strandde, reeds afgebeeld en beschreven door Dr. A. B. VAN DEINSE in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen van 1940, p. 1—8. De andere tekeningen hoop ik in de Mededeelingen van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden te bespreken. Zooals ik daar uitvoerig heb behandeld, wijzen de watermerken, vergeleken met C. M. BRIQUET, Les Filigraines, Paris, 1907, op papier uit het einde van de 16e eeuw, wat ook overeenkomt met de data, die sommige tekeningen dragen. Men krijgt den indruk, dat sommige tekeningen door DODONAEUS van anderen gekocht zijn, terwijl andere voor hem en naar zijn aanwijzingen vervaardigd werden. Op vele is in zijn handschrift een aantekening gemaakt van de gegevens, die hem over het speciale dier of over de soort in het algemeen ter beschikking stonden. Voor bijzonderheden mag ik verwijzen naar mijn bovengenoemde publicaties. Alleen zij hier vermeld, dat het handschrift een zeer eigen karakter draagt en vergeleken werd met brieven van DODOENS als fotokopieën aanwezig in het Instituut voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen. Dr. F. W. T. HUNGER, die zoo vriendelijk was met mij deze handschriften te vergelijken, was het geheel met mij eens, dat de aantekeningen door DODOENS zelf gemaakt moeten zijn. Voor het ontcijferen van de moeilijkheden in de aantekeningen had ik de vriendelijke hulp van Mr. F. W. OLDEWELT en zijn collegae op het Amsterdamsche archief, terwijl op de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek de Heeren HULSHOFF, BREUNING en REDEKE tezamen als palaeograaf, latinist en bioloog nog de meeste verdere problemen oplosten, waar ik hen allen zeer erkentelijk voor ben.

Over het doen en laten van DODONAEUS en van PLANTIJN in den tijd van het Leidensche contact, worden wij ingelicht door ROOSES in zijn boven aangehaald werk over Plantijn p. 345—354 en in de biographie van DODOENS door P. J. VAN MEERBEECK, Recherches historiques et critiques sur la vie et les ouvrages de Rembert Dodoens (Dodonaeus), Mâlines 1841 p. 59. Over PLANTIJN lezen wij, dat hij van 1583 tot 1585 te Leiden woonde en werkte. ROOSES vertelt o.a. p. 347: „Il emporta en Hollande 3 presses, et laissa la direction

de l'imprimerie anversoise à ses gendres François Raphelengien et Jean Moretus. Sa femme l'accompagna à Leyde. Le 25-V-1583 Plantin venait à peine de s'y établir, que les magistrats l'autorisèrent à construire, devant la façade de l'université, une boutique de pierre ou de bois, où il pût exercer son métier de libraire". In 1585 vertrok hij weer uit Leiden over Hamburg naar Duitschland en in 1587 ging de Leidsche zaak over op zijn schoonzoon FRANÇOIS RAPHELENGIUS.

Over DODONAEUS vertelt ons VAN MEERBEECK, dat hij 1582 te Leiden benoemd werd tot hoogleeraar in de medicijnen, dat hij in 1584 aldaar een herdruk van zijn „De sphaera, sive de astronomiae et geographiae principis cosmographica Isagoge" verzorgde bij PLANTIJN en in datzelfde jaar de 2e druk van zijn *Medicinalium observationum exempla rara*". Terwijl hij bezig was met de voorbereiding van de tweede editie van zijn „Histoire des plantes" (aldus VAN MEERBEECK) stierf hij op den 10en Maart 1585. DODOENS woonde dus 1582—1585 te Leiden en had er een levendig contact met PLANTIJN, die er van 1583—1585 woonde. Het is merkwaardig, dat de afbeeldingen, die gedateerd zijn, meestal ongeveer uit dien tijd zijn: de Koningsvisch werd 6 Sept. 1581 bij Katwijk gevonden, de Maanvisch werd „achter Engelant" gevangen en geteekend 14 Oct. 1583, terwijl DODOENS er een in Leiden zag 19 Dec. 1584, de walvisch spoelde op Schouwen aan op 18 Aug. 1584, de harder werd „gheconterfeyt" op den 25 sten Juli 1584. Of DODONAEUS zelf al deze dieren gezien heeft is zeer de vraag, mogelijk heeft hij achteraf van een teekenaar de afbeeldingen gekocht, of misschien heeft hij, toen er in een tent of herberg een merkwaardig dier te zien was, van den eigenaar enkele teekeningen, die ter illustratie vertoond werden, kunnen koopen. Dit doet bijvoorbeeld de aantekening op de Maanvisch veronderstellen: de teekenaar heeft er in fraaie letters bij vermeldt, dat het dier van Wisse Maertens en Dingeman Iemansoon, visschers uit Zierikzee, achter Engelant gevangen werd en geeft als datum 14 Oct. 1583; hieronder schrijft echter DODOENS: Anno 1584, dec. 19 visus Leydae en hij schrijft op de visch enkele maten, die in het geheel niet overeenkomen met die welke de teekenaar vermeldt, hij moet dus in Leiden een ander dier gezien hebben dan het afgebeelde.

De inktvisch spoelde aan te Scheveningen op 16 Nov. 1566 en de fuut werd in Holland gezien in 1564 of 1565. In die jaren woonde DODONAEUS als stadsgeneesheer te Mechelen. Heeft hij toen reeds tijdens uitstapjes naar Holland dierenteekeningen verzameld? Wij moeten het hier bij veronderstellingen laten. Zooals ik uitvoeriger bij mijn behandeling van de dierenteekeningen in de Mededeelingen

van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie bespreken zal, kan men de afbeeldingen in groepen indeelen, die onderlinge verwantschap vertoonen in de watermerken of in de uitvoering van de tekening. Ook hieruit echter zijn geen vaststaande feiten af te leiden. Tenslotte zij er op gewezen, dat enkele teekeningen op het vierde deel van een gewoon vel (dat ongeveer 320×430 mm meet) zijn afgebeeld, waarbij men er telkens vier aaneen kan voegen tot het origineele blad, dat dus voor of na het teekenen in vieren werd gesneden. Uit het overdrukken van de eene tekening op de andere, hetzij door te vroeg dichtvouwen van de nog natte afbeelding, hetzij door latere vochtwerking, zou men zeggen, dat het in vieren snijden van het papier waarschijnlijk later is gebeurd. De plantenafbeeldingen werden op twee dergelijke bladen geteekend. Op het eene komen voor (vergelijk beneden): Glidkruid, Hyssop en Fucus, „Groen zeemosch met smalle bladeren” en de zeemuis (een goede afbeelding van *Aphrodite aculeata* met als onderschrift *Physsalus*). Het Glidkruid is ten deele op de Hyssop afgedrukt en omgekeerd. Bovenaan is een vochtvlek. Bij deze is het overdrukken nog verder en vollediger gebeurd. De snijranden van de vier blaadjes passen nauwkeurig en tot in alle finesses aaneen, tezamen vormen zij een tamelijk dun vel Oud-Hollandsch papier zonder watermerk.

Het tweede vel, dat blijkens watermerk (een narrenkap, die sterk doet denken aan de wapenfiguur van de stad Basel) en aaneenpassende snijranden, later weer in vieren gesneden is, vertoont: Gagel, „Daucoides”, een stuk zeevinger (*Alcyonidium gelatinosum*) zoomede een krabbetje (*Stenorhynchus rostratus*) en een zestal kwalen (tevens aan de achterzijde nog een kwal).

Bespreken wij thans de hier afgebeelde plantenteekeningen nog nader, dan mogen wij beginnen met een woord van bewondering voor de meesterlijke losheid, waarmede deze plantenfiguren zijn neergezet, zonder eenige verbetering, direct met de pen. Was J. VETH in zijn boekje: De prenten in het Cruydt-boek van Dodonaeus (Amsterdam, Duwaer, 1935) verrukt over de houtsneden, hoeveel losser en natuurlijker zijn nog deze origineelen. VETH noemt verschillende schilders en teekenaars, die voor PLANTIYN werkten, waarschijnlijk uit ROOSES, maar er is voor ons bij de besproken teekeningen geen enkele aanwijzing voor een vermoeden, wie de kunstenaar was, die deze vervaardigde.

Het mocht mij gelukken alle teekeningen op één na in de uitgaven van den Herbarius oft Cruydt-boeck van 1608, 1618 en 1644 terug te vinden en wel als volgt:

1. Andere soorte van Glidt-cruyt oft Herba Judaica: 1608 p. 137, 1618 p. 127, 1644 p. 127. Onze teekenig is het spiegelbeeld

van de figuur in het boek. Terwijl echter in de teekening de wortel zwierig naar beneden hangt, is deze in de gedrukte figuur blijkbaar iets omhoog gebogen en zóó verkort, dat alle bladen binnen den rand van het blok blijven. Naast de teekening zijn twee bloemen apart en iets vergroot afgebeeld, ter wille van de details. In bijzonderheden, bladstand en vorm, plaatsing der bloemen enz. komen beide nauwkeurig overeen. Terwijl in druk de lengte van het bovengrondsche deel 110 mm is, bedraagt dit in de teekening 145 mm, de wortel meet resp. 37 en 53 mm, de grootste breedte op het blok is 67 mm, in de teekening ongeveer 90 mm. Het is duidelijk, dat de gedrukte plant in het hoekige blok moest passen, de uiteinden van diverse bladeren zijn in de houtsnede zoo verbogen, dat zij vrijwel alle op één loodrechte lijn liggen. In het origineel loopt die lijn langs de bladtoppen op natuurlijke wijze scheef en onregelmatig.

2. Ghemeyne Hijssope oft Jisope 1608 p. 497, 1618 en 1644 p. 462. Deze teekening, achterop de volgende, is wat gevlekt en maakt den indruk niet voltooid te zijn. Waarschijnlijk is dit een eerste proeve en is het blok naar een latere teekening vervaardigd, althans de figuur in het boek komt slechts ten deele met onze teekening overeen. Deze laatste stelt in hoofdzaak de middelste tak in spiegelbeeld voor: vooral de twee toppen zijn in de teekening en op het blok gelijk.

3. Eersten Zee-Fucus, 1608 p. 850, 1618 en 1644 p. 781. Teekening en blok komen tot in finesses overeen, alleen ontbreekt op de teekening het detail, dat onderaan het blok siert. Onze teekening echter vertoont op die plaats een takje van het „derden wiert of Zeefucus”, een takje, dat echter niet weer te vinden is in de derde figuur op p. 851 resp. 781.

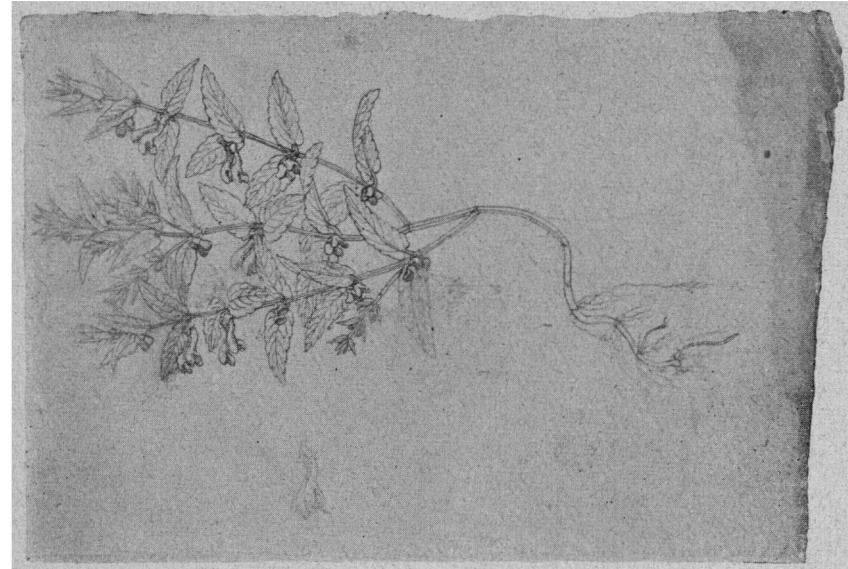
Vergelijkt men teekening en blok van den eersten zee-fucus, dan valt het op, hoe de teekening, teneinde in het smalle blok te passen, daarin als het ware is samengeperst. Op het blok is de grootste breedte 70 mm, op de teekening 110 mm. De teekening is 147 mm lang, het blok 123 mm. Terwijl dus het geheel zijdelings is samengedrukt en als geheel verkleind, is de hechtschijf groter geworden op het blok: 15 mm tegen 13 mm op de teekening. In alle opzichten is de teekening natuurlijker en zwieriger van verhoudingen. Die op het blok daarentegen maakt een ietwat gedwongen indruk. Hier is bovendien een aanduiding van water bijgevoegd, golflijntjes door alles heen.

4. Groen Zee Mosch, met smalle bladeren, 1608 p. 848, 1618 en 1644 p. 779. Ook hier zijn weer teekening en blokfiguur elkaars spiegelbeeld, echter is de teekening groter en in de details van den

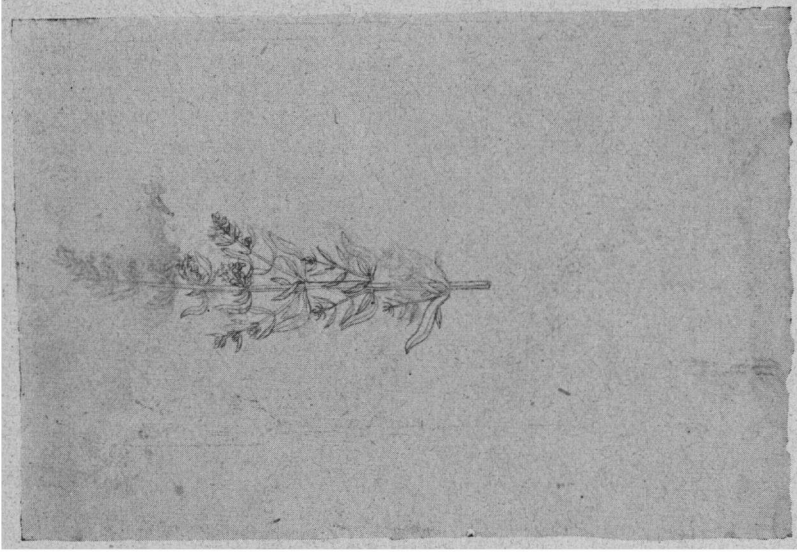
wortel en bladeren van natuurlijker zwier. Ook hier weer is het duidelijk, dat op het blok enkele veranderingen aangebracht werden, teneinde de afbeelding in het formaat van het blok te doen passen. Ook hier komen de gegolfde lijnen, die het water aanduiden, op de teekening zelf niet voor. De groote tak, die op het blok 118 mm lang is, meet op de teekening 151 mm, de grootste breedte is op het blok 47 mm, op de teekening 67 mm. De andere plant is op het blok 60 mm breed en 80 mm hoog, op de teekening 72 mm breed en 103 mm hoog, welke verschillen vooral worden veroorzaakt door de in de teekening veel zwieriger wortels en bladeren. Op de teekening ziet men in het ledige bovenkwartier een plukje van het in 1608 op p. 846 en in 1618 en 1644 op p. 777 afgebeelde „derden zeemosch” en wel duidelijk het middelste, ronde kussentje, hoewel het niet tot in alle details gelijk is.

5. Gagel, 1608 p. 1314, 1618 en 1644 p. 1223. Ook hier weer zijn de figuren duidelijk elkaars spiegelbeeld, maar de teekening heeft, om in het kader van het blok te passen, weer veel van de natuurlijke zwier ingeboet. Het geheel is gedrongener geworden en ten deele zijn de zijtakjes over elkaar geteekend. De lengte en breedte van de teekening zijn 200×125 mm, die van het blok 72×125 mm, de onbebladerde onderstam is in het blok veel minder lang en de wortel is daardoor wat zwaarder geworden.

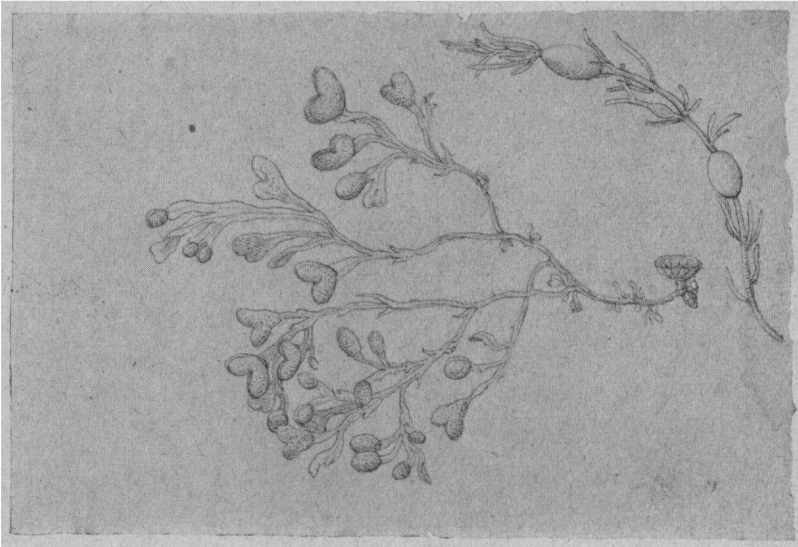
6. Een zesde plantenafbeelding werd blijkbaar nooit voor het Cruydtboek gebruikt. De teekening stelt een schermbloem voor en draagt het bijschrift: „Daucoides”. Hoewel er groote overeenkomst is met de afbeelding op p. 1060 (editie 1618) van de Geele Peeen en ook met die van de Roode Peeen oft Caroten op dezelfde bladzijde, heeft onze teekening toch blijkbaar niet direct als voorbeeld gediend voor een dezer figuren.

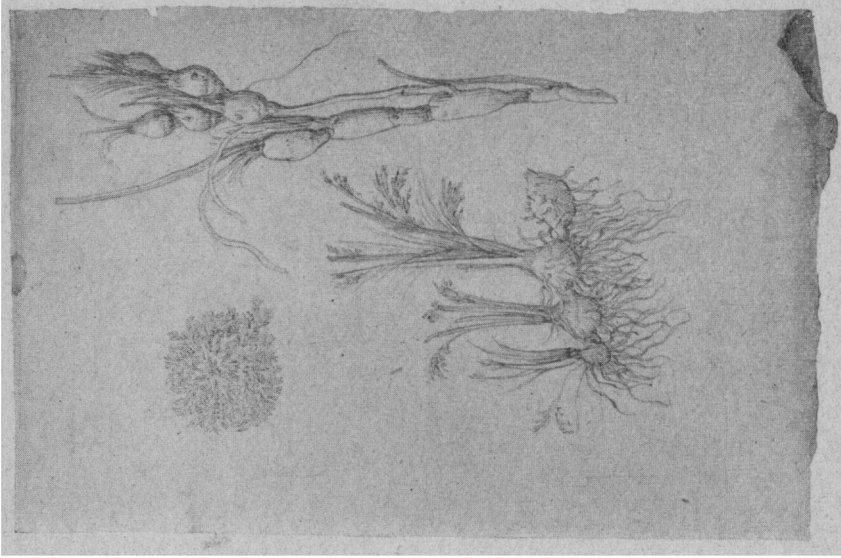
1. Teekening, die als voorbeeld diende voor de „andere
soorte van Glidcruyt ofte Herba judaica” in Dodo-
naeus’ Herbarius ofte Cruydt-boeck, ed. 1608 p.
137, ed. 1618 en 1644 p. 127.

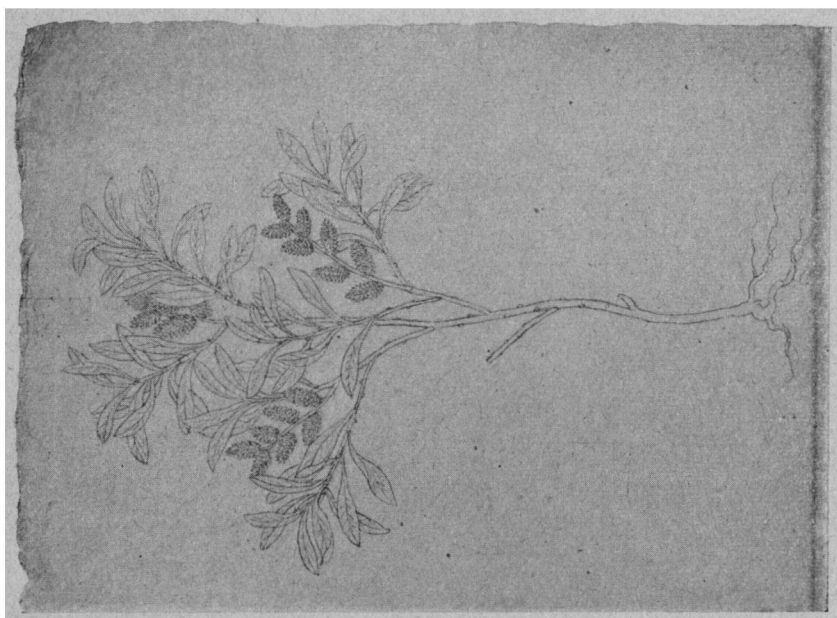
2. Teekening, waarschijnlijk een eerste proeve voor
het voorbeeld, voor de „ghemeyne Hijssope oft
Jisope” in Dodonaeus’ Herbarius ofte Cruydt-
boeck, ed. 1608 p. 497, ed. 1618 en 1644 p. 462.

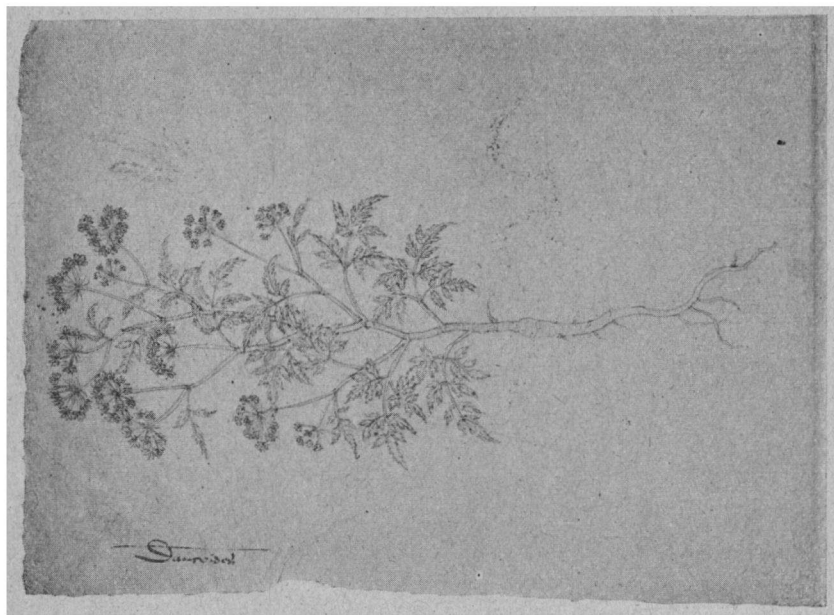
3. Teekening, die als voorbeeld diende voor de „eersten Zee-fucus” in Dodonaeus’ Herbarius ofte Cruydtboeck, e.d. 1608 p. 850, ed. 1618 en 1644 p. 781.

4. Teekening, die als voorbeeld diende voor het „groen Zee-mosch met smalle bladeren” in Dodonaeus’ Herbarius ofte Cruydt-boeck, ed. 1608 p. 848, ed. 1618 en 1644 p. 779.

5. Teekening, die als voorbeeld diende voor de „Gagel” in Dodonaeus’ *Herbarius* ofte *Cruydt-boeck*, ed. 1608 p. 1314, ed. 1618 en 1644 p. 1223.

6. „Daucoides”, een teekening uit de collectie voor Dodonaeus’ *Herbarius* ofte *Cruydt-boeck*, die niet gebruikt werd. Gelijkt op de „Gele Peen” en de „Roode Peen” oft *Caroten*” op p. 1060 van de editie van 1618.